

श्री साइनाथ प्रसन्न.

श्री साईलीला

मासिक पुस्तक.

वर्ष ७ वें]

[अंक १-२

नखिनीद्वलगत जलमतिर्तैरुम् । तद्गुणजीवनमतिशय चपलम्

क्षणमपि सञ्जनसंगतिरेका । भवति भवार्णव तरणे नैका
शंकाचार्थ.

संपादकः—रामचंद्र आत्माराम तर्खेद.

अनुक्रमणिका.

महाराजांचें अनुभव	१-२४
केकावली	११३-१४४
श्रीसाईसङ्घरित-श्रीहेमादपंत	८८१-८८८

विनंति.

सुप्रसिद्ध श्री मोरोपंत कविकृत **केकावली** या भक्तिरसप्रेमामृतानं ओषंबलेल्या काव्यावर कै. रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांची “यशोदा पांडुरंगी ही टीका श्री साई लीलेच्या ४-५ अंकापासून क्रमशः प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे

ही टीका सुमारे साठ वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेली होती, आणि आज मितीस हा ग्रंथ अत्यंत दुर्मिळ झाला आहे. तरी ग्राहक याचा फायदा घेऊ ऋणी करतील अशी आशा आहे.

व्यवस्थापक—**श्रीसाई लीला**

श्री साई भक्तांस विश्वाप्ति.

कोणाला श्री साईमहाराजांबद्दलचे त्यांचे स्वतःचे अनुभव श्री सा लीलेंत प्रसिद्ध व्हावे म्हणून पाठविण्याचे असतील त्यांनीं ते आमचेक पाठविल्यास ते प्रसिद्ध होण्याबद्दल आदरपूर्वक योग्य तो विचार होईल.

रा. आ. तर्बेड

—प्रकाशक

महाराजांचे अनुभव.

श्री दत्तचित्साह्यगुरुभ्योनमः

सप्रेम सा. न. वि. वि. खाली लिहिलेल्या मजकुरास अनुभवास व कवितांस आपल्या विबुधमान्य श्रीसाईलीलेच्या एखादे अंकी कृपेने स्थल घावें अशी सविनय प्रार्थना आहे.

स्रग्धरावृत्तम्

वेदांतेषु प्रसिद्धा धनयुवतिसुता स्त्रेषणा रुद्धमोक्षा ।
स्ताभ्योऽलिप्तोऽपि यः सन् सुहृचिर युवती दक्षिणा
चेति तासाम् ॥

येनैते सन्निधौ द्वे कष इव निहिते शैलधीमागतान् ।
भक्तानां को मुमुक्षु स्त्विति अनुभवितुं साहनं तं नमामि ॥

श्री साईलीलेच्या तृतीय वर्षाच्या नवमांकी बाबांच्या चरित्ररत्नाक-
ृत्या साधनसामग्रीसंबंधाने ज्या ७७ बाबींचे एक छेटेसे संक्षिप्त
द्वेषण करून प्रिय वाचकांस सादर केले आहे त्यापैकी बाबांनी त्रिमुघनै-
हाय्य श्रेष्ठ व पुण्य महासरित् गोदावरी माईच्या उपकंठावरच निवास कां-
रेला या प्रथम बाबीचे चवथ्या वर्षाच्या ७ ते १० या जोड अंकांत, त्याच-
भाषेने आधुनिक संतसम्राट साधुचक्रवर्ति बाबा हिंदु कां मुसलमान या १८
या बाबीचे चवथ्या वर्षाच्या १३ व्या अंकांत, तसेच कलिकालभुजंग वैनतेय,
गांडनायक भक्तजननी, मुमुक्षु मार्गदर्शक, संसारदावानळबलहक, चरा-
र विश्रजनिते, मोहाटवीअटनश्रमश्रांतजीव विश्रांतिस्थान अशा बाबांची आर्त-
प्रपीडारोगविनाशिनी व भक्तमंगलकारिणी उदीमाई या २३ व्या बाबीचे
व्या वर्षाच्या १२ व १३ या जोड अंकांत, त्याच प्रभाषेने शिखी गांवची
त्यक्ती या दुसऱ्या बाबीचे ६ व्या वर्षाच्या १-२ या जोड अंकांत कथामति
वेचक केले. परंतु या दुसऱ्या बाबींत शिरडी गांवच्या व्युत्पत्तीखेरीज

शिरडी गांवासंबंधानें इतर माहिती उपलब्ध झाली नाही. ती मिळाल्यावर यथावकाश पुढें देईन.

प्रस्तुत “ श्री बाबांवरील आक्षेप ” या ५ व्या बाबीसंबंधानें विवेचन करण्याचें योजिलें आहे.

श्री. बाबांवर मुख्यत्वेकरून दोन आरोप करण्यांत येत असत. पहिला “ बाबा दक्षिणा कां मागतात ? ” व दुसरा “ श्रीबाबांनीं श्रीराधाकृष्ण आईस जवळ कां ठेविली ? ”

वरील आरोप नवीन आहेत असें नाही. ते जुनेच असून भक्तांच्या परिचयाचे आहेत. हे आरोप पूर्वीच्याही काहीं साधुसंतांवर त्या त्या वेळच्या चार्वाकांनीं केलेले आहेत. पूर्वीच्या पंडित भक्तरत्नांकडून व आधुनिक विद्वान् भक्तश्रेष्ठांकडून त्या आरोपांचें पूर्णपणें निरसन झालें असतांही ज्यांना समाधिस्थ होऊन ३००-३५० वर्षे झाली व ज्यांना महाराष्ट्रांतील सर्व जातींतील विद्वान् पंडितादि सर्व आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष आजपर्यंत मोठ्या आदरानें, प्रेमानें व भक्तिभावानें विश्वबंध म्हणून मानीत आले व ज्यांच्या साधुत्वाबद्दल व व्यवहारचतुरतेबद्दल नांव ठेवण्यास तिळभरही जागा नाही अशा महाराष्ट्रसंतचूडामण् श्रीसमर्थ रामदास स्वामीमहाराज यांच्यावर अलीकडे अशाच प्रकारचे संशयास्पद बाणेरडे आरोप करण्याची दुर्बुद्धि काहीं आधुनिक स्वयंमन्य विद्वान् इतिहाससंशोधकांस होत आहे. असो. त्याबद्दल चर्चा करण्याचें हें प्रस्तुत स्थल नाही. तथापि इतिहाससंशोधकांना असल्या तऱ्हेचे आरोप वाटेल त्या परमपूज्य व्यक्तींवर करण्याचा कोणी भक्ता दिला नाही किंवा त्यांनीं असे आरोप केले म्हणजे ते सत्यास धरून असतात असेही नाही. त्यांत त्यांच्याच अरिपक्ष व विचित्र ज्ञानाचें हंसें प्रदर्शित होत असतें. विश्वबंध विभूतींवर आरोप करतांना आपल्यावर केवढी जबाबदारी आहे व आपण अशा कां केवढी खबरदारी घेतली पाहिजे हे त्यांनीं विसरतां कामा नये. वरीं विभूतींवर आरोप करणारांच्या डोळ्यांत प्रतिपक्षानें झणझणीत अंजन घात आहे ही त्यांतल्या त्यांत अत्यंत समाधानाची गोष्ट आहे असे.

आतां आपण प्रथम बाबांवरील पहिल्या आरोपाबद्दल विचार करूं.

बाबा परमात्म्याचे सगुणावतार होते, ते विश्वव्यापक होते, ते संतचू-
डामणी होते व ते जीवन्मुक्त होते. याबद्दल बाबांच्या भक्तांत तरी, त्यांना
आजपर्यंत आलेल्या, व हल्लींही पदोपदीं येत असलेल्या लाखों अनुभवांवरून
दुमत नाही. बाबांच्या भक्तमालिकेंत मोठमोठीं जुन्या व नव्या मतांचीं चिकि-
त्सक विद्वत्त्रनें होती व हल्लींही आहेत. त्यापैकींच गीर्वाण भाषाविशारद
पंडित श्रीयुत चिंतामणराव विनायक ऊर्फ नानासाहेब वैद्य एम्. ए. एल्. एल्.
बी. हे एक आहेत. व ते सर्वांच्या परिचयाचे असून केवळ आत्मवाक्यप्रमाण
मानणारे नाहींत. त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल, बहुश्रुतपणाबद्दल, चिकित्सक बुद्धीबद्दल,
दांडग्या विद्याव्यासंगाबद्दल कोणास विशेष सांगावयास पाहिजे असें नाही.
त्यांनीं स्वानुभवावरून व मनुस्मृतीतील आधारावरून बाबा जीवन्मुक्त होते या-
बद्दल फारच थोडक्यांत श्रीसाईलीलेच्या दुसऱ्या वर्षाच्या १० व्या अंकांत
मार्मिक, खुबीदार व यथातथ्य वर्णन केले आहे.

“ कपालं वृक्षमूलं च कुशेलमसहायता ।

सर्वत्र समता दृष्टि रेत्न्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ”

अर्थः—मिक्षा मागण्याकरतां हातांत फुटक्या खापराचा तुकडा, वस्ती
करण्याकरतां झाडाच्या मुळाचा आश्रय, शरीर झांकण्याकरतां मळकट फाटके
जीर्ण वस्त्र, कोणाच्याही सहाय्याची अनपेक्षता, व सर्वत्र समदृष्टि अशा प्रका-
रची स्थिति असणें हें जीवन्मुक्ताचें लक्षण होय.

असो, वाचकांच्या लक्षांत असेलच कीं, बाबा शिरडीस आल्यावर
त्यांना प्रसिद्धीस येण्यास पुष्कळच काळ लागला. माझ्या माहितीप्रमाणें
बाबांच्या विद्वत्त्वमालिकेपैकीं कै. श्रीयुत नानासाहेब चांदोरकर हेच पहिलें
विद्वत्त्रनें होय, व नानासाहेबांनींच बाबांना प्रसिद्धीस आणण्याचें कार्य
केलें, व त्यांनींच पुष्कळ आधुनिक विद्वानांचें मन, बाबांच्या कथें, रसाल व

अनुभविक कथा कथनानें आकर्षण करून बाबांच्या चरणतीर्थाकडे खेंचून नेऊन त्यांना त्यांचे आमरण भक्त बनविले.

नानासाहेबांनी सांगितलेल्या माहितीवरून असें समजतें कीं, बाबा हे प्रथम कोणापाशींच दक्षणा मागत नसत. ते पूर्वी पडीत असलेल्या, पण आतां जीर्णोद्धार केलेल्या शिरडी गांवातील एका मशीदींत राहात असत. एका फाटक्या तरटाच्या फटकुरावर बसत असत. पांच घरची ओली भिक्षा मागत असत. चिलमीस तमाखु, धुनीस लांकडे व दिव्यास तेल इतकेंच कायतें रोज गांवांतून मागून आणीत असत.

बाबांकडे प्रथम प्रथम गांवांतले सुद्धां फारसे कोणी लोक येत नसत. बाबा ही काय एक अमोलिक चीज आहे याची बहुत वर्षे कोणास गंधवार्ताही नव्हती. कांचेचा खडा म्हणून उकिरडयावर जसें एखादे बहुमोल रत्न पडावें तसेंच एक भिकार फकिराचें पोर म्हणून बाबा त्या पडक्या मशीदींत पडले होते.

श्रीयुत कै. नानासाहेब चांदोरकर हे बाबांच्या दर्शनास प्रथम कसे गेले याबद्दलची चित्ताकर्षक व मननीय हकीकत मी श्रीसाईलीलेच्या तिसऱ्या वर्षाच्या ६ व्या अंकांत पूर्वीच दिली आहे. रजनीनाथाचा उदय झाल्याबरोबर रत्नाकर जसा आनंदानें उचंबळू लागतो त्याप्रमाणें बाबा प्रसिद्धीस येऊं लागल्याबरोबर त्यांच्या भक्तवृंदास जास्तच भरती येऊं लागली. चोहोंकडून सर्व प्रकारचे व सर्व जातीचे भक्त जमूं लागले. जेव्हां पाहावें तेव्हां मशीदमाई भरलेली. बाबांना फार उपाधि होऊं लागली. भक्तसंघांत संसारत्यागी मंडळी-पेक्षां संसाररागी मंडळीचाच भरणा फार. त्यांत क्वचित् एखादाच खरा मुमुक्षु असणार. “अरे राजहंस नाही का ? सगळेच कावळे का रे ?” असें नानासाहेबांस बाबा कधीं कधीं म्हणत. नंतर बाबा दक्षिणा मागूं लागले.

आतां बाबा जर जीवन्मुक्त, पूर्ण विरक्त, पूर्ण ज्ञानी, निरिच्छ, संसार-निवृत्त, स्वार्थपराङ्मुख होते तर त्यांना दक्षिणा मागण्याचें काय प्रयोजन ? असा साहजिकच प्रश्न उद्भवतो; परंतु एका गाडीनें जाऊन बाबांची परीक्षा

करून दुसऱ्या गाडीने परत जाणाराळा, किंवा शिरडीस जरी ८-४ दिवस मुकाम केला तरी दोषैकदृष्टीने वरवर पाहाणाराळा बाबा दक्षिणा कां मागतात यांतील खरें इंगीत कळावें कसें ? सुंदर, बहुमोल व खरी रत्ने घ्यावयाचीं असल्यास एकतर स्वतः आपणास रत्नपारखी बनून रत्नपारख्याची दृष्टी घेऊन बाजारांत जावें लागतें किंवा जो खरा रत्नपारखी असेल त्यावर पूर्ण विश्वास ठेवून त्याला बरोबर घेऊन बाजारांत जावें लागतें. म्हणजे खऱ्या वस्तूचा सौदा होतो व त्यांत फसगत होत नाही. चौकस बुद्धि नसावी असें नाही; परंतु लळक व अहंमन्य बुद्धि नसावी. वर लिहिल्याप्रमाणें दोन्ही गोष्टींचा ज्या ठिकाणीं अभाव त्या मनुष्यास खऱ्या रत्नाची पारख होणार कशी ? तो खरा परीक्षक नसल्यामुळे रत्न खरें असूनही त्याला तें कांच म्हणूनच वाटणार. त्याच्या ठिकाणीं असणारे रत्नाचे सर्व गुण त्याला अवगुणच भासणार. साधुसंतांकडे जावयाचें म्हणजे आपल्याच निरर्गल अतएव स्वैर मतानें ठरविलेल्या साधुत्वाच्या कल्पना अथवा पूर्वग्रहदूषित भावना एका बाजूस ठेवून केवळ शुद्ध सात्विक भावनेनेंच त्यांच्याकडे जावें लागतें. ही भावना अगर साधुदृष्टि नसेल तर त्यास त्यांचें यथार्थ ज्ञान कालत्रयी होणार नाही. ज्ञानी पुरुषाचीं शास्त्रोक्त लक्षणें कोणतीं, स्थितप्रज्ञ कोणाळा, म्हणतात, गुणातीत पुरुषाचें वर्तन कसें असतें ह्या गोष्टींची माहिती प्रथम पूर्णपणें करून घ्यावी लागते. सात्विक दृष्ट्या सर्व साधुसंत एकच. म्हणून सर्वांची वागणूक सारखीच असते असें नाही. कित्येक वेळां तर त्यांचें बाह्य वर्तन “ बालेन्मत्त पिशाचवत् ” असें असतें. त्यामुळे लौकिक दृष्टीनें पाहाणाराळा त्यांचें सत्य स्वरूप कळत नाही. त्यांच्याकडे गेल्यावर त्यांच्या प्रत्येक बारीकसारीक व्यवहाराचेंसुद्धां प्रशांत चित्तानें, निर्मल अंतःकरणानें, निश्चल मनानें व सूक्ष्म दृष्टीनें निरीक्षण करून त्यांचें मनन केले पाहिजे. निर्व्याज सात्विकबुद्धि निरीक्षणावांचून त्यांची खरी योग्यता व खरें मोल समजावयाचेंच न्हीं.

आणि आकाश जें नव्हे । तया आकाश काय जाणावें ॥
म्हणोनी मी होणें नाहीं । तया मीचि आहे वेंवी ॥

आकाशास अथवा परमात्म्यास जाणावयाचें असल्यास आपल्यास त्यांच्याइतकी सूक्ष्म, व्यापक व सामर्थ्यवती दृष्टि घ्यावी लागते. म्हणजे आपणास त्यांच्याचसारखें व्हावें लागतें तेव्हांच त्यांची यथार्थ कल्पना येते, नाही तर येत नाही.

आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून बाबांच्या साधुत्वाची परीक्षा करणें ही वाटते तितकी सोपी गोष्ट नाही असें लक्षांत येईल. तसेंच ते दक्षिणा कां मागत या गाष्टीचेंही रहस्य पूर्ण विचार केल्यावांचून ताबडतोब कळण्याइतकें सोपें नाही. बाबांची दक्षिणा मागण्याची पद्धत सर्वांजवळ सर्व वेळीं सारखी नसे.

प्रथम हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, बाबा सर्वांजवळ दक्षिणा मागत नसत. न मागतां दिली तर कधीं कधीं ते ती घेत व कधीं कधीं घेत नसत. कांहीं विवक्षित भक्तांकडेच मागत. बाबांनीं मागावी व आपण द्यावी अशी इच्छा करणाऱ्या पुष्कळ लोकांजवळ ते मागतच नसत. त्यांच्या इच्छेविरुद्ध दिल्यास तिला ते हातही लावीत नसत. इतकें करूनही त्यानें तीं तेथेंच ठेविल तर ही परत बेऊन जा असें त्यास सांगत. सर्वांजवळ सारखीच दक्षिणा मागत नसत. ज्याच्या त्याच्या अनुकूलतेप्रमाणें व इच्छेप्रमाणें व त्यांचें चरणीं असलेल्या भावनेप्रमाणें कमीजास्त मागत. स्त्रियांजवळ व मुलांजवळही मागत सर्वच श्रीमंतांकडे मागत असें नाही. व सर्वच गरीबांजवळ मागत नसत असेंही नाही. मला स्वतःला याबद्दलचीं कित्येक उदाहरणें माहीत आहेत. त्यांत माझी स्वतःचीं कांहीं आहेत व तीं अति परिणामकारक व सुंदर आहेत. परंतु प्रस्तुत स्थळीं तो मुख्य विषय नसल्यामुळे तीं उदाहरणें मी येथें देत नाहीं.

दक्षिणा मागून कोणी दिली नाही तर बाबा कोणावर रागावत नसत अथवा त्यास दुर्भाषण बोलत नसत. मनःसंकल्पाप्रमाणें दक्षिणा देण्यास जर कोणास अडचण आली किंवा एकानें बाबांना दक्षिणा देण्याकरितां दुसऱ्याजवळ दिली व तो ती त्यांना देण्यास विसरला तर ती त्याच्याकडून कोणत्या ना कोणत्या तरी मिषानें किंवा आपल्या संकल्पाप्रमाणें आपण दक्षिणा द्यावी असे सांगून किंवा मला आणखी इतकी जास्त दक्षिणा दे असें सांगून त्याच्याकडून

ती घेत, व आपला संकल्प बाबांना कळला किंवा अमक्या अमक्याने आपल्या जवळ बाबांना देण्याकरतां इतकी दक्षिणा दिली होती तिची मला स्मृति नव्हती ती बाबांनी आपल्याकडून अशा अशा प्रकारांनी मागून घेतली अशी त्याची खात्री पटवून देत. कित्येक वेळां आपण दिलेल्या दक्षिणेतून ते आपणास कांहीं पैसे परत देत व हे माझे पैसे मी तुला देतो ते तूं नीट जतन करून ठेव किंवा देवांत ठेवून त्यांची पूजा करीत जा असे सांगत व त्यापासून त्यास कल्पनातीत फायदा होई. मनःसंकल्पापेक्षां जास्त दक्षिणा दिली तर जास्त दिलेली दक्षिणा त्यास ते परत देत. कित्येक वेळां आपल्या इच्छेप्रमाणें दक्षिणा दिली असतां मला तूं आणखी इतकी जास्त दे असे म्हणून त्याच्याकडून तितकी जास्तही घेत. कित्येकांकडून एका दिवसांत तीनतीन, चारचार वेळां दक्षिणा मागून घेत. कित्येकांजवळ दक्षिणा देण्यास पैसे शिळक नसल्यास, पण त्याची देण्याची इच्छा अगर तयारी असल्यास गांवांत जाऊन कोणाकडून उसने मागून आणण्यास अथवा भीक किंवा कर्ज मागून आणण्यास सांगत व त्यास आणण्यास वेळ लागला तर त्याच्या मागे कोणी तरी इसम तगादा लावण्याकरतां पाठवीत. पैसे न आणतां तो जर मशीदींत येऊन तसाच बसला तर त्यास पुनः पुन्हां बाहेर पिटाळीत व कसे तरी करून त्याच्याकडून ती वसूल करून घेत.

कित्येक वेळां बाबा जी दक्षिणा मागत ती द्रव्यरूपाची नसून ती एक सांकेतिक स्वरूपाची पारमार्थिक शिकवणुकीची खूण असे. कित्येक वेळां जी द्रव्य दक्षिणा घेत अगर मागत ती एक पारमार्थिक उपदेशाची खूण असे. या खुणेचा अगर उपदेशाचा परिस्फोट बाबा कधी जागृतावस्थेंत तर कधी स्वप्नावस्थेंत करीत व कधी कधी आपण वाचीत असलेल्या ग्रंथांत अथवा दुसरें कोणी वाचीत असतां आपण श्रवण करण्यास गेलों असतां त्यांतही त्या सांकेतिक खुणेची परिस्फुटता सहज होत असे. किंवा अमक्या पोथी वाचीत आहे तिकडे जाऊन ऐक, असें आपणास सांगत व त्या पोथींत जो विषय निघाला असेल त्या विषयांतच त्या खुणेचा अगर उपदेशाचा मर्यादा

येई. याप्रमाणें दक्षिणेच्या अनंतरूपानें ते आपल्या भक्तकदंबास परमार्थाची शिकवणूक देत व पारमार्थिक बाबतींत त्यांची प्रगति कोठपर्यंत झाली आहे ती ते पाहात.

बाबा दक्षिणा मागण्याकरतां किंवा घेण्याकरतां कधीं कोठें व कोणा-कडे सहसा शिरडीची मशीदमाई सोडून बाहेरगांवीं जात नसत, परंतु चमत्कार असा कीं, वर्षांतून एक दोन वेळां मात्र ते शिरडीपासून ४-५ मैलांवर असलेल्या रहाते गांवीं दोन मारवाड्यांच्या घरीं आपण होऊन जात. हे मारवाडीही बाबांना अंतःकरणपूर्वक परमादरानें व अत्यंत विनयानें सामोरे येऊन त्यांचा हात धरून आपल्या घरांत गादीवर लोडाशीं नेऊन बसवीत व यथाशक्ति व यथेच्छ दक्षिणा देत. बाबा ती घेत व खिशांत ठेवीत. मग त्या मारवाडी शेटना इकडचे तिकडचे कुशल प्रश्न विचारीत व शिरडीस परत येत. बाबा रहात्यास जावयास निघाले म्हणजे शिरडी गांवचे लोक त्यांची रहात्यापर्यंत थाटाची मिरवणूक काढीत व थाटानेंच शिरडीस परत आणीत. बाबांच्या कृपेनें मला एक वेळ हा रहात्याच्या मिरवणुकीचा सुख-सोहळा माझ्या परम भाग्यानें पाहावयास मिळाला व मारवाडी शेटद्वयांच्या अलौकिक पुण्यार्थे व अपूर्व दैवाचे कौतुक-वाटलें व परमानंद झाला.

असो. येथवर बाबांच्या दक्षिणा घेण्याच्या व न घेण्याच्या प्रकाराची संक्षिप्त हकीकत झाली.

आतां अशा प्रकारें दक्षिणा घेऊन बाबा तिचें काय करीत त्याची थोडीशी हकीकत लिहितों.

बाबा सकाळपासून सायंकाळ झाली नाही तोंपर्यंतच दक्षिणा घेत. सायंकाळी किंवा त्यानंतर केव्हांही घेत नसत. दक्षिणा मागण्याचा अगर स्वीकारण्याचा वर दिलेला काल शास्त्रोक्त आहे. भगवान श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं याच कालास दानास योग्य काल असे म्हटलें आहे. या कालीं दिलेलें दान सत्त्विक किंवा राजस असतें. सायंकाळी किंवा त्यानंतर दिलेलें दान भ्रामस दान होतें व तो कालही अकाल होतो.

अदेशकाले यद्दानं अपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमथ ज्ञातं तत्तामस मुदाहृतम् ।

म. गी. श्लो. २२ अ. १७.

वरील श्लोकांतील "अकाले" या शब्दावर श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे खाली लिहिल्याप्रमाणे भाष्य आहे.

तेही तेही ठायीं मिळणी । समय सांजाळ कां रजनी ॥

बाबांच्याजवळ कधी १०, कधी २५, कधी ५० कधी १००, कधी २०० तर कधी ५०० किंवा यापेक्षाही जास्त अशी रोजची दक्षिणा जमे. ही दक्षिणा बाबा आपल्या कफणीच्या खिशांत ठेवीत. परंतु स्वतःच्या उपयोगासाठी ते त्यापैकी एक पैही खर्च करित नसत. कोणास ४ तर कोणास १०, कोणास १५ तर कोणास ३०, कोणास ४० तर कोणास ५०, कोणास १०० तर कोणास २०० याप्रमाणे रोज रुपये वाटून टाकून सायंकाळी आपल्याजवळ एक पैही ठेवीत नसत. ज्या दिवशी आलेले रुपये त्याच दिवशी सर्व खर्च करून टाकीत. आंब्याच्या दिवसांत गाड्याच्या गाड्या आंब्रे, उंसाच्या दिवसांत गाड्याच्या गाड्या ऊंस, तसेंच गाड्याच्या गाड्या खरबुजे, हरबुजे, पेहू, केळी विकत घेऊन गावांतील लोकांना, वायकांना व मुलांना वाटीत. त्याचप्रमाणे पेटे, बर्फाही हवी तिनकी विकत घेऊन मशिदीत व गावांत लोकांना व मुलावाळांना देत. मशिदीत जे कोणी गवई, कथंकारी, राणिक, भिक्षुक, शास्त्री, पंडित, तमासगीर, मुलांच्या मुंजीत किंवा मुलींच्या झनास पैसे मागणाऱ्या गरीबगुरीबांसही त्यांच्या लायकीप्रमाणे, मागणीप्रमाणे व जरूरीप्रमाणे त्याच दक्षिणेपैकी संभावना करित व पैसे देत. आंबळ्या-सांगळ्यास, भिकाऱ्यास, फकिरास, रक्तपित्यास किंवा इतर भयंकर रोगाने ग्रस्त झालेल्यास याच पैशांतून पैसे देत.

कित्येकांना तर त्यांनी न मागतां कोणास दररोज ५०, कोणास ४०, कोणास ३०, कोणास १५, कोणास १०, कोणास ४ याप्रमाणे रुपये देत.

मशिदीत किंवा गांवांत मुलांना व स्त्रीपुरुषांना वाटीत असलेल्या वस्तूपैकीं तसेच त्यांच्यापुढे भक्तांनीं आणून ठेविलेल्या नानाप्रकारच्या खाण्याच्या वस्तूपैकीं किंवा फळफळावळीपैकीं कशासही ते शिवत नसत. सकाळपासून सायंकाळपर्यंत जमलेली दक्षिणेची रक्कम वर लिहिल्याप्रमाणें सायंकाळपर्यंत खलास करून टाकीत.

एखादे दिवशीं दक्षिणा मिळाली नाही किंवा मिळाली त्यापेक्षां जास्त जरूरीची व योग्य मागणी आली तर त्या दिवशीं बाबा गांवांतील मारवाड्याकडून २०० रुपयांपासून ५०० रुपयांपर्यंत उसनवार आणीत व लोकांची मागणी किंवा स्वतःहून देत असलेली दररोजची खैरात पुरी करीत, व कै. नानासाहेब चांदोरकर आले म्हणजे त्यांना सर्व मारवाड्यांचें देणें चुकवून टाकण्यास सांगत. नानासाहेब गुर्वाज्ञा शिरसाबंध मानून कुरकुर न करत. मारवाड्यांचें जितकें देणें असेल तितकें देऊन टाकून त्याची पावती घेऊन ती याबांच्या पुण्यचरणीं अतिनम्रपणें ठेवीत.

दक्षिणा घेऊन बाबा तिचा त्रिनियोग कसा करीत याबद्दल ही थोडीशी हकीकत झाली.

आतां मारवाड्यांचें कर्ज काढून लोकांच्या मागण्या कां पुरवीत व खैरात कां वाटीत व नानासाहेबांस तें कर्ज देण्यास कां सांगत याबद्दल थोडासा खुलासा करतो.

कोणी म्हणतील कीं, बाबा जर ही दक्षिणा स्वतःच्या खर्चाकरतां घेत नव्हते तर त्यांच्या बैठकीच्या व निजण्याच्या गाथांस, त्यांच्या टेकण्याच्या लोड-तक्यांस, त्यांच्या उशा-गिरबांस त्यांच्या पिण्याच्या चांदीच्या भांड्यांस त्यांच्या अंगावर घेण्याच्या भरजरी शेल्यांस, शालजोड्यांस, तसेंच त्यांच्या गळ्यांत असलेल्या बहुमोल कंठ्यांस, त्यांच्यावर ढाळण्याकरतां आणिलेल्या चवऱ्याभोरचेलांस त्यांच्यावर धरण्याकरतां आणिलेल्या रेशमी छत्र्यांस व अबदागिरीस, त्यांच्या कफन्यांस, डोक्याच्या फडक्यांस लंगोट्यांस चिलमीस व धुनीच्या लांकडांस खर्च कोठला ?

यापैकी फक्त चिलमीना व धुनीच्या लांकडांना बाबा दक्षिणेच्या पैशांतून खर्च करीत; पण त्यांतही बाबांचे स्वतःचे असे काय कार्य होते ? वा बाबांना संबंध वर्षांत फार फार तर एक किंवा दोन चिलमी पुरत, व त्यांची किंमत फार तर एक किंवा दोन दिडक्या असणार. बाबांच्या मशिदींत चिलमीनीं एक संबंध कोनाडा भरलेला असे हें खरें; पण ह्या इतक्या चिलमी कोणाकरतां ? इतरांकरतां. बाबा हे आपल्यास एक चांगले शहाजोग गिऱ्हाईक आहेत असें समजून बाबा नको नको म्हणत असतांना कुंभार लोक दोन दोनशें, तीन तीनशें चिलमी आणून मशिदीच्या कोनाड्यांत रचून ठेवीत. बाबांकडून केव्हां तरी पैसे वसूल करून घेऊन जात. ह्या कोनाड्यांतील चिलमी पुष्कळ चिलीमपिणारे लोक चोरून घेऊन जात. लोक चिलमी चोरून घेऊन जातात हें बाबांना माहीत नव्हतें असें नाहीं. विश्वांतर-साक्षी परमात्म प्रभू बाबांस काय ठाऊक नसणार !

एकदा मी व श्रीयुत अण्णासाहेब (जनुभाऊ) करंदीकर बाबांच्या दर्शनास दुपारी मशिदींत गेलों, तेव्हां बाबा एकटेच असून चिलीम साफ करीत बसले होते. कोनाडा चिलमीनीं भरला होता. आम्ही विचारले, बाबा, आपणास तर वर्षांतून एखादी दुसरीच चिलीम लागत असेल. मग ह्या इतक्या कोनाडा-भर चिलमी कशाला ? बाबा म्हणाले, “ अरे हो तूं म्हणतोस तें खरें, पण चिलीम ओढणाऱ्या लोकांना चोरून न्यायला नकोत कां ? ”

रोज धुनीला लांकडे तरी कितीशीं लागणार ? फार फार तर आण्यां दीड आण्यांचीं. पण ही धुनी कोणाकरतां व कशाकरतां ? धुनी ह्या स्वतंत्र विषय असून त्यावर मी पुढें स्वतंत्रच लेख लिहिणार आहे म्हणून त्यावर आतां विस्तृत लिहित नाहीं. धुनी बाबांकरतां नव्हती, ती लोकांकरतां व तिच्यांतील उदीमाई सर्व लोकांच्या कल्याणाकरतां. बाबा धुनीचा उपयोग स्वतःकरतां कधीच करीत नसत.

असो. चिलीम व धुनीचीं लांकडे या खेरीजकरून जर लिहिलेल्या कोणत्याही वस्तूपैकीं बाबा केव्हांही स्वतःच्या उपयोगाकरतां एखादी वस्तू

आणण्याकरता दक्षिणेच्या पैशांतील पैचाही खर्च करीत नसत. त्या वस्तू बाबांच्या इच्छेविरुद्ध, पण भक्तांच्या मनोदयाप्रमाणे व त्यांतल्या त्यांत विशेषेकरून श्री राधाकृष्ण आईच्या सांगण्यावरून श्रीमंत लोक विकत आणीत व बाबांना त्यांचा जबरदस्तीने उपयोग करावयास लावीत. बाबा ह्या प्रत्येक वस्तूचा राग करीत व त्या वस्तू आणणारांना खूप शिव्याही देत. बाबा म्हणत, “ नाना, माझे म्हणशील तर एकच फडके, एकच लंगोटी, एकच कफनी, एकच खापर व एकच टमरेल. बघ हे लोक विनाकारण मला सतावतात, त्रास देतात व मजवर जबरदस्ती करतात ह्याला काय म्हणावे ! ”

वरील विवेचनावरून चिलमीचा व धुनीचा खर्चसुद्धा बाबांकरता नव्हता. तोही भक्तवृंदाकरतांच होता हे दिसून येईल.

स्वशरीरभोगाकरता बाबा दक्षिणेचे पैसे कधीच खर्च करीत नसत. अनेक प्रकारचा दानधर्म करण्यांत त्या पैशाचा विनियोग होई. भगवान श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी श्रीभगवद्गीतेच्या १३ व्या अध्यायांतील ७ व्या श्लोकावरील (अमानित्वं अदमित्वं वगैरे) भाष्यांत पुरुषाच्या स्वशरीरभोगासंबंधी व पैशाचा व्यय करण्यासंबंधी जी प्रवृत्ति दिली आहे, तशीच तंतोतंत व हुबेहूब बाबांची या दोनही बाबतींत प्रवृत्ति असे, असे खालील ओवी वरून अनुभवास येईल.

शरीर भोगाकडे । पाहतां कृपणु आवडे ॥

येरव्ही धर्माविषयीं थोडे । बहू न म्हणे ॥ २१० ॥

आतां बाबा स्वतःच्या स्वार्थाकरता, चैनीकरता, अथवा उपभोगाकरता जर दक्षिणा घेत नसत तर मग गांवांतील किंवा इतर ठिकाणचे रिकामटेकडे व लहामिश्र लोकांस यथेच्छ मलिदा चारून आळशी बनवून कर्तव्यपराड्मुख करण्याकरतां घेत असत कीं काय ? व दक्षिणा न मिळाली तर या फुकटखाऊ गल्लेळघ्यांच्या आळसास उत्तेजन देण्याकरतां मारवाड्याकडून कर्ज काढून त्यांची भर करून मारवाड्याचें देणें चुकते करण्यास नानासाहेबांस सांगत कीं काय ? छे, छे, अशी गोष्ट मनांत आणणें म्हणजे भयंकर पाप करणें होय.

बाबा वर वर्णिलेल्या अनेक प्रकारांनी दक्षिणा कां घेत किंवा कां घेत नसत व तिचा विनियोग वर दिलेल्या नानातऱ्हेनीं कां करीत यांतील रहस्य खरोखरच अतर्क्य आहे. बाबांकडे येणाऱ्या भक्तसंघांत पारमार्थिक लाभाची आकांक्षा धरून येणारी अशी फारच थोडी मंडळी असत. ऐहिक ऐश्वर्योपभोग सुखांत जन्मच्या जन्म लोळण्याची इच्छा धरून त्या सुखाचा मार्ग विचारून घेण्याकरतां येणाऱ्याच मंडळीची रेलचेल. रिक्तहस्तानें देवाकडे किंवा साधुसंताकडे जाऊं नये अशी आपल्या धर्मशास्त्राची आज्ञा आहे व त्याप्रमाणें देवाकडे किंवा साधुसंताकडे जाणारा प्रत्येक भक्त आपल्या इच्छेनिरूप बहुतकरून नारळ, उदबत्ती, कापूर, खडीसाखर, पेढे, बर्फी किंवा फळफळावळ व कांहीं तरी पैसे देवापुढें ठेवण्याकरतां किंवा साधुसंतांना अर्पण करण्याकरतां घेऊन जातो, परंतु त्यांत संसारकाननांत भटकून भटकून श्रमश्रांत झाल्यामुळें जन्ममृत्यूच्या येरझारा चुकविण्याचा मार्ग पुसण्याकरतां आलेख खरा मुमुक्षु कोण व दुःखमय संसारांत विवक्षित प्रकारचें सुख प्राप्त करून घेण्याच्या मार्गाचा तपास करण्याच्या हेतूनें आलेख कोण याचा उलगडा होत नाही. कनक व कांता यांचा लोभ किंवा त्यावरील विलक्षण आसक्ति हीं परमार्थमार्गाला नेहमींच वावडीं असतात. मोक्षमार्गातील हे दोन भयंकर अडथळे किंवा हीं दोन कल्पनातीत विघ्ने आहेत. यांचा मनास सत्यतेनें पूर्ण किंवा निदान पुष्कळ अंशी तरी तिटकारा आल्यावांचून तो मोक्षमार्गाचा अधिकारीच होत नाही. याबद्दलचीं मनोहर व चटकदार वर्णनें अनेक साधुसंतांनीं आपल्या विश्वबंध प्रथांत ठिकठिकाणीं सुरस व रसाळ भाषेत दिलीं आहेत.

स्त्री आणि दुसरा अर्थु । हाचि ये लोकीं घोर अनर्थु ।
येणें अंतरला निजस्वार्थु । शेर्लीं घातू प्राणाचा ॥ १४४

कनक आणि कामिनी । ज्यासी नावडे मनीहुनी ।
तोचि जनार्दनू जनीं । भरवसेनी ओळख पां ॥ १२०

मूळ नाशासी जीविता । कनक आणि योषिता ।
जंब जंब यांची आसक्तता । तंब तंब चढता भवरोगू ॥ ११९

पहा पां कांता आणि सोनें । वल्लें आभरणें रत्नें ।
मायेनें रचिलीं पडणें । पतना कारणें जनाच्या ॥ ७८

श्री एकनाथी भा. अध्याय ८

या लागी जो मोक्षार्था । तेणें अर्थ न धरावा हातां ।
काया वाचा चित्तवृत्ती । अर्थु निश्चिती त्यागावा ॥ ३५०

श्री. एक. भाग. अध्या. २३

यावरून खऱ्या मुमुक्षूनें प्रथम पूर्णपणें कायावाचामनेंकरून द्रव्याचा त्याग केला पाहिजे. मुमुक्षूच्या वैराग्यांत दोन प्रकार. एक, तीव्र वैराग्य व दुसरें, मंद वैराग्य. पडिल्या कोटीतील पुरुष आपल्या सर्वस्वावर तुलशीपत्र ठेवून तात्काळ वित्त-त्याग करील. पण पंचाईत आहे ती मंदवैराग्यशील पुरुषाची. त्याला संसारानुभवामुळे धनाचा व कांतेचा तिडकारा येतो, पण ती दोन्हीही पूर्णपणें सोडवत नाहीत. स्मशानवैराग्यामुळे एखादे वेळीं दोन्हीवर लाथ मारून दाढी वाढवून फकीर बनून निघून जाईल. परंतु कृतकर्माचा काहीं कालानें त्याला पश्चात्ताप होऊन मूळ स्थितीचें पुनः अवलंबन करील. साधुसंतापुढें जो प्रश्न असतो तो मंदवैराग्यशील पुरुषांचा. मंदवैराग्य ज्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झालें आहे त्यानें प्रथमतः सात्विक धनत्याग केला पाहिजे किंवा करण्यास शिकलें पाहिजे.

आतां मोक्षानुकूल सात्विक धनत्याग कोणता किंवा सात्विक द्रव्य-यज्ञ कोणता किंवा सात्विक धनदान कोणतें व अशा दानाला, अशा द्रव्य-यज्ञाला अथवा अशा धनत्यागाला योग्य पात्र कोणतें, म्हणजे मोक्षाच्या मंदाधिकाऱ्यास वरप्रमाणें सात्विक धनत्याग, सात्विक द्रव्ययज्ञ अथवा सात्विक धनदान करण्यास सांगून त्याची या बाबतीत तयारी कोठपर्यंत आली आहे याची परीक्षा करून तो दिवसेंदिवस जास्त जास्त सात्विक धनयज्ञ करण्यास शिकेल असें त्याचें मन वळवून त्याला कालांतरानें त्याची इष्टप्राप्ति करून देणारें योग्याधिकारी पात्र कोणतें याचा विचार केला म्हणजे बाबा दक्षिणा कां मागत असत हें कोडें किंवा गूढ खात्रीनें उक्त-केल्ले असें माझ्या अल्पबुद्धीस वाटतें.

शब्दब्रह्माच्या शिरोभागीं अमोल रत्नाप्रमाणें किंवा विचुद्दीप्तीप्रमाणें झळकून सर्व जगाचे नेत्र दिपविणाऱ्या अनुपमेय श्रुती म्हणजे जीं उपनिषदें त्यांतील सर्वोत्कृष्ट बृहदारण्यकोपनिषदांत मोक्षमार्गाच्या आड येणाऱ्या तीन प्रकारच्या एषणा म्हणजे इच्छा सांगितल्या आहेत. त्यांचें ब्रह्मनिष्ठ किंवा आत्म-विद किंवा जीवन्मुक्त पुरुषानें, व्युत्थान करून (त्यांच्या तडाख्यांतून आपली मुक्तता करून घेऊन) कसें आचरण ठेवावें व आपल्याकडे आलेल्या मुमुक्षूस त्याच्या परिस्थितीप्रमाणें व अधिकाराप्रमाणें सात्विक द्रव्ययज्ञ (ज्यांत सात्विक धनत्याग किंवा सात्विक धनदान यांचा अंतर्भाव होतो) करण्यास सांगून किंवा शिकवून म्हणजे दक्षिणा देण्यास सांगून त्या दक्षिणेचा आपण स्वीकार करून त्यास जन्ममृत्यूच्या वृश्चिक दंशाप्रमाणें सदैव दुःखदायी अशा यातनेंतून किंवा आपत्तींतून कसें मुक्त करावें याबद्दलची सोपपत्तिक चर्चा आढळून येते.

एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राम्हणाः

पुत्रैषणायाश्च वितैषणायाश्च लोकै-

षणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥

वृ. उप. अध्याय ३ ब्राह्मण ५

आचार्यभाष्यावरून पाहतां या तीन एषणापैकीं वित्तैषणा हीच मुख्य. तिच्यावांचून मनुष्यमात्राची जगतांत जीवनयात्राच चालणार नाही. परंतु वित्त (धन) मिळूं लागलें कीं, लागलीच दारैषणा (स्त्रीची इच्छा) उत्पन्न होते, व दारैषणा पूर्ण झाली कीं, पुत्रैषणा उत्पन्न होते, व दारैषणा पुरी झाली कीं लोकैषणा (देवलोक वा स्वर्गलोक) उत्पन्न होते. या जगतांतील नानाविध विषयोपभोग मुख्यत्वेकरून वित्तैषणेवरच अवलंबून आहेत. आणि म्हणून मुमुक्षूची वित्तावरचीच आसक्ति प्रथम सुटली पाहिजे. सर्वस्वीं नाही पण अंशतः तरी सुटली आहे कीं नाही किंवा सोडण्याची घोडीशी तरी त्याची तयारी आहे कीं नाही ही कसोटी बाबा दक्षिणा मागून पाहात असत, असें मला वाटतें.

तसेच ही दक्षिणा तो श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने देतो किंवा दुःखित अंतःकरणाने देतो हे पाहाण्याकरता तो शिरडीस बाबांच्या दर्शनाकरतां जितके वेळां येईल तितके वेळां व प्रत्येक दिवशीं दोनदोनदा किंवा तीनतीनदासुद्धां मागत, व दिलेली दक्षिणा, तिच्याबरील आपली सत्ता पूर्णपणें सोडून तिचा विनियोग बाबांनीं वाटेल त्याप्रकारें करावा या इच्छेनें दिली आहे किंवा तिचा विनियोग बाबांनीं स्वतःच्याच स्वार्थाकरितां किंवा स्वतःच्याच उपयोगाकरतां करावा अशा इच्छेनें दिली आहे हें पाहाण्याकरतां बाबा ती दक्षिणा, त्याच्या (दक्षिणा देणाऱ्या मनुष्यासमक्ष किंवा त्याच्यामागे) परोक्ष किंवा अपरोक्ष एखाद्या रिकामटेकड्या लढामिश्रास किंवा दक्षिणा देणाऱ्या इसनाच्या मनांत विकल्प उत्पन्न होईल अशा कोणास कोणत्या तरी रूपानें देऊन टाकीत अशी माझी समजूत आहे.

प्रत्येक भक्तास असें वाटतें कीं, आपण अर्पण केलेले पदार्थ बाबांनीं खावे व दिलेली दक्षिणा त्यांनीं आपल्या स्वतःच्याच उपयोगाकडे लावावी किंवा आपल्या (दक्षिणा देणाऱ्या) इच्छेप्रमाणेंच तिचा बाबांनीं विनियोग करावा. पण आपण काय असा पुण्याचा (सर्कर्मचा) पर्वत बरोबर आणिला आहे कीं, बाबांनीं आपल्या इच्छेप्रमाणें वागावें. ते आपल्या इच्छेप्रमाणें वागण्यास थोडेच बांधले गेले आहेत ? माझ्या दर्शनास या व मला दक्षिणा द्या अशीं बाबा कधीं कोणास पत्रे पाठवीत असत ? मग आपण दिलेले जिनस बाबांनीं गृहण केलें नाहींत किंवा आपण दिलेली दक्षिणा बाबांनीं अमक्या प्रकारें खर्च केली नाहीं, अशी हुरहुर आपणांस वाटण्याचें कारण काय ? यांत आपलें भयंकर अज्ञान भरलें आहे. बाबा दक्षिणा कां मागत व तिचा विनियोग स्वतःच्या उपयोगाकडे न करतां मनमानेल तसा कां करीत याचा विचार आपण प्रशांत चित्तानें पूर्वग्रहदूषित न होतां, सात्विक बुद्धीनें कधीं केला आहे काय ?

आपण एकदा कोणतेही पदार्थ बाबांना अर्पण केले किंवा आपल्या इच्छेनुरूप किंवा त्यांनीं मागितल्याप्रमाणें दक्षिणा दिली म्हणजे त्या पदार्थावर

किंवा दक्षिणेवर सर्वस्वी सत्ता बाबांची, मालकी त्यांची, प्रभुत्व त्यांचें. त्या पदार्थांचा किंवा दक्षिणेचा विनियोग त्यांना वाटेला तसा ते करणार. आपल्यास त्याचा विचार करण्याचें प्रयोजनच काय ? त्याचा विचार करणें किंवा आपल्या इच्छेनुरूप बाबांनीं त्या पदार्थांचा किंवा दक्षिणेचा विनियोग करावा असें मनांत येणें किंवा आणणें म्हणजे त्या पदार्थांवरील किंवा दक्षिणेवरील आपण आपला थोडीशी तरी सत्ता राखून ठेविली आहे असेंच ममजण्यासारखें होय, व असें समजणें हेंच आपल्या अहंमन्यतेचें व भयंकर अज्ञानाचें द्योतक होय.

बावा जीविन्मुक्त, सगुण, परमात्मा, ज्ञानमूर्ति, त्रिगुणातीत असूनही कोणाकडून कशी व किती दक्षिणा घेत, कोणत्या स्वरूपांत घेत व कोणाकडून कां घेत नसत किंवा कां मागत नसत व घेतलेल्या दक्षिणेचा स्वतःच्या उपभोगाकरितां खर्च न करतां मनास वाटेला त्या तऱ्हेनें कसा विनियोग करीत, व त्यांचें स्वतःचें आचरण कसें असे, याबद्दल आतांपर्यंत विचार झाला. पण यांत दक्षिणा मागण्याचें प्रयोजन काय व ती घेऊन त्यांत भक्तकार्य काय साधत होतें, हा प्रश्न अद्याप शिळक राहातोच व आतां आपण याच प्रश्नाचा विचार करूं.

बृहदारण्यकोपनिषदाच्या ३ व्या अध्यायांतील ९ वे ब्राह्मणांत शाकल्य व याज्ञवल्क्य यांचा संवाद आहे. त्या संवादांत ब्रह्मवेत्ता कोण, दक्षिणा कोणी घ्यावी, कोणाकडून व कशाकरितां घ्यावी, अधिकारी विभूतीस दक्षिणा दिल्यानें दक्षिणा देणारास काय फल मिळनें, याबद्दल फारच सुंदर व खुबीदार वर्णन आहे. माझ्या मते त्यांत विलक्षण गूढार्थ भरलेला आहे व तो तंतोतंत श्री बाबांना लागू पडतो.

उपरिनिर्दिष्ट ९ वे ब्राह्मणांतील १९ वे मंत्रांत शाकल्यानें याज्ञवल्क्यांना विचारलें का, कुरुपंचाल देशांतील ब्राह्मणांना उद्देशून तूं हें जें अतिभाषण (निष भाषण) केलेंस, तें तूं काय ब्रह्मवेत्ता आहेस म्हणून केलेंस कीं काय ? याज्ञवल्क्य म्हणाले होय, मी दिशांविषयीचें ज्ञान जाणतो. त्या दिशांना देवांसह व प्रतिष्ठासह जाणतो. असें उत्तर दिल्यावर शाकल्यानें याज्ञवल्क्यांना या

पूर्व दिशेंत, दक्षिण दिशेंत, पश्चिम दिशेंत, उत्तर दिशेंत, व ऊर्ध्व दिशेंत तुझ्या कोणकोणत्या देवता आहेत व त्या कशांत प्रतिष्ठित आहेत, असे प्रश्न केले. याज्ञवल्क्यांनी त्याच्या प्रश्नांचीं समर्पक उत्तरें देऊन त्याचें समाधान केलें.

प्रस्तुत स्थळीं आपल्यास दक्षिण दिशा खेरीजकरून इतर दिशांच्या प्रश्नोत्तरांशीं कांहीं कर्तव्य नाही, म्हणून दक्षिण दिशेपुरतेच प्रश्नोत्तर, मंत्र व त्या मंत्रावरील आचार्य-भाष्य जसेंच्या तसेंच मी खाली देतां.

“ किं देवतो ऽ स्यां दक्षिणायां दिश्यसीति, यम देवत इति, स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठितः इति, यज्ञ इति, कस्मिन्नु यज्ञ प्रतिष्ठित इति, दक्षिणायामिति, कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति, श्रद्धायामिति, यदा हि ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति, श्रद्धाय्यां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति, कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति, हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतध्याज्ञवल्क्य ” ॥ २१ ॥

भाष्यः—

दक्षिणायां दिशि का देवता तव । यम देवत इति । यमो देवता मम दक्षिणादिगभूतस्य, स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । यज्ञे कारणे प्रतिष्ठितो यमःसह दिशा । कथं पुनर्यज्ञस्य कार्यं यम इत्युच्यते ऋत्विग्भिर्निष्पादितो यज्ञो दक्षिणया यजमान्तेभ्यो यज्ञं निष्क्रीय तेन यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेना भिजयति । तेन यज्ञे यमः कार्यत्वात्प्रतिष्ठितः सह दक्षिणया दिशा । कस्मिन्यज्ञः प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । दक्षिणया स निष्क्रीयते । तेन दक्षिणा कार्यं यज्ञः । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम दित्सुत्वमास्तिक्यबुद्धिर्भक्तिसहिता । कथं तस्यां प्रतिष्ठित

दक्षिणा यस्याद्यदा होव श्रद्धतेऽथ दक्षिणां ददाति ना श्रद्धयद्दक्षिणां ददाति । तस्माच्छ्रद्धायां होव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति । हृदये इति होवाच । हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा यस्माद्घृद येन हि श्रद्धां जानाति । वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति । तस्माद्घृदये होव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवती येवमेवैतध्याज्ञवल्क्य ।

अर्थः—दक्षिण दिशेंत तुझी देवता कोण ? यमदेवता. दक्षिण दिशा-रूप (सर्व दिशांचें पूर्ण ज्ञान असल्यामुळें म्हणजे सर्व दिशांशीं ऐक्य ज्ञालें असल्यामुळें म्हणजे स्थल व काल यांच्याशीं एकात्मता ज्ञाली असल्याकारणानें) यमास जो मी त्या माझी यमदेवता आहे. तो यम कशांत प्रतिष्ठित आहे ? यज्ञांत. यमाचें कारण जो यज्ञ त्या यज्ञांत यम दक्षिणे दिशेसह प्रतिष्ठित आहे. मग यज्ञाचें कार्य पुनः यम कसा होतो ? ऋत्विज यज्ञ संपादन करतात म्हणजे यज्ञ सिद्धीस नेतात. तो यज्ञ यजमान दक्षिणा देऊन विकत घेतो व त्या यज्ञानें तो दक्षिण दिशेसह यमास जिंकतो. त्या योगानें यम हा यज्ञाचें कार्य होतो. यम यज्ञाचें कार्य ज्ञाल्यामुळें दक्षिण दिशेसह यज्ञांत प्रतिष्ठित होतो. यम कशांत प्रतिष्ठित आहे ? दक्षिणेंत. दक्षिणेच्या योगानें म्हणजे यज्ञांत दक्षिणा देऊन यजमान तो यज्ञ विकत घेतो. त्यामुळें दक्षिणेचें कार्य यज्ञ होतो. दक्षिणा दिशांत प्रतिष्ठित होते ? श्रद्धेंत. श्रद्धा म्हणजे भक्तीनें देण्याची इच्छा म्हणजे देण्याची बुद्धि. श्रद्धेंत दक्षिणा कशी प्रतिष्ठित आहे ? यजमान जेव्हां श्रद्धा देऊन असतो, तेव्हांच तो दक्षिणा देतो. अश्रद्धावान पुरुष दक्षिणा देत नाही. म्हणून श्रद्धेंत दक्षिणा प्रतिष्ठित आहे. श्रद्धा कशांत प्रतिष्ठित आहे ? हृदयांत जसे याज्ञवल्क्य म्हणाले. हृदयाची वृत्ति श्रद्धा आहे. कारण अंतःकरणाच्या योगानेंच मनुष्य श्रद्धा जाणतो. वृत्ति वृत्तिमानामध्यें प्रतिष्ठित होते. म्हणून हृदयांत श्रद्धा प्रतिष्ठित होते.

वरील मंत्रार्थावरून व आचार्यां भाष्यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, दक्षिणा दिशेच्या मालक यम आहे. यमाचें अधिष्ठान (वसतिस्थान) यज्ञांत आहे, यमास जिंकावयाचें म्हणजे यज्ञास जिंकावयाचें व यज्ञास जिंकावयाचें

म्हणजे यज्ञ सिद्धीस नेगारा जो ऋत्विज त्याला यजमानानें अंतःकरणपूर्वक श्रद्धेनें दक्षिणा देऊन तो यज्ञ विकत व्यावयाचा. याप्रमाणें श्रद्धेनें दक्षिणा देऊन यज्ञ विकत घेणें म्हणजेच यमास दक्षिण दिशेसह जिकणें. यम म्हणजे मृत्यु. यमास जिकणें म्हणजे मृत्यूस जिकणें. मृत्यूला जिकणें म्हणजे जन्मास जिकणें व जन्ममृत्यु जिकणें म्हणजे प्रपंचाच्या येरझारांतून सुटणें व संसाराच्या येरझारांतून सुटणें म्हणजेच मोक्ष मिळविणें.

आतां दक्षिणा देणें म्हणजे यज्ञ करणें कसें ?

यज्ञ पुष्कळ प्रकारचे आहेत. त्यापैकी कांहीं श्रीमद्भगवद्गीतेंत दिले आहेत. त्यांत द्रव्ययज्ञ म्हणून एक यज्ञच आहे.

“ द्रव्यज्ञयास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥

अ. ४ श्लो. २८

“ तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वति ये ते द्रव्ययज्ञाः” असें ‘द्रव्य यज्ञाः’ या शब्दावर आचार्यांचें भाष्य आहे. म्हणजे पवित्र स्थानी, पवित्र कार्त्ती, पवित्र पात्रीं द्रव्याचा यज्ञबुद्धीनें व्यय करणें म्हणजे द्रव्ययज्ञ. आतां तीर्थांत श्रेष्ठ तीर्थ कोणतें ? संतचरण. कारण सर्व जगताचें पाप व संसार, ताप तीर्थदर्शनानें व स्नानानें नाहीसा होतो; पण त्या तीर्थाच्या पातकांचा नाश फक्त एक संतचरण दर्शनानेंच होतो, हें सर्वश्रुत आहे.

जगतितलावर पवित्र स्थानें किंवा तीर्थें, पवित्र काल, व पवित्र पात्र असंख्य आहेत. परंतु कोठें तीर्थ आहे तर काल नाही व कोठें तीर्थ व काल आहे तर पात्र नाही अशी स्थिति असते. तिन्हींचा योग एके ठिकाणीं मिळणे अति दुर्घट. व तो मिळालाच तर तो मोक्षदायी होणें हें अत्यंत दुर्घट. परंतु या तिहींचा मोक्षदायी सुयोग संतचरणीं मात्र प्राप्त होतो.

म्हणून द्रव्ययज्ञ करण्यास संतांचें निवासस्थान हेंच सर्वोत्कृष्ट स्थल (तीर्थ), ते जी दक्षिणा मागतील ती श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें देणें हाच उत्तमोत्तम द्रव्ययज्ञ, व ते ज्या कार्त्ती ती मागतील तोच अत्यंत पवित्र काल,

साधुसंत जी दक्षिणा मागतात ती त्यांच्या स्वार्थाकरता किंवा उपभोगा-
करता नसून ती मागण्यांत त्यांचा अत्यंत उदात्त हेतु असतो. तो आपल्या-
सारख्या अज्ञ जीवास कळत नाही. पण तो वरील बाबांच्या दक्षिणा मागण्याच्या
प्रकारावरून व त्या दक्षिणेचा विनियोग करण्याच्या तऱ्हेवरून स्पष्ट दिसतो.
व श्रद्धापूर्वक दिलेल्या दक्षिणेंत किती सामर्थ्य आहे हें वरील मंत्रार्थावरून व
मंत्रभाष्यावरून पूर्ण विशद होतें; परंतु एक गोष्ट मात्र पक्की लक्षांत ठेविली
पाहिजे कीं, दक्षिणेंत कितीही सामर्थ्य असलें तरी दक्षिणा मागून तिचा स्वीकार
करणारा ब्रह्मनिष्ठ संत ती घेऊन पचविण्यास व भक्ताचें इष्ट कार्य करून
देण्यास त्या (दक्षिणे)पेक्षांही अधिक सामर्थ्यवान असावा लागतो. व तसा
असेल तरच दिलेली दक्षिणा फलद्रूप होऊन दक्षिणा देणाऱ्या भक्ताचें जन्म-
मरण चुकेल, व त्यास अंती अखंड व शाश्वत सुखशांति व समाधान प्राप्त
होईल.

प्रस्तुत स्थळीं बाबा हे पुण्यश्लोक संतावतंस प्रत्यक्ष यज्ञनारायण यज्ञमूर्ति
सत्यात्रशिरडी हें पुण्य क्षेत्र व पवित्र तीर्थ त्यांची दक्षिणा मागण्याची व त्यांस
देण्याची जी वेळ तीच दिव्य पर्वणी. व त्यांना जी दक्षिणा दिली जाई तोच
अप्रतीम द्रव्ययज्ञ.

आतां बाबा भक्ताकडून जी दक्षिणा मागत ती कशासाठीं मागत याचा
सहजच उलगडा होईल. ते दक्षिणा मागत ती तो भक्त खरोखरच मुमुक्षु आहे
किंवा नाही, त्याची द्रव्यासक्ति किंचित् तरी कमी झाली आहे किंवा नाही,
निदान मागितलेली दक्षिणा तिजवरील आपली सर्व सत्ता सोडून प्रेमानें, आनं-
दानें व श्रद्धापूर्वक अंतःकरणानें देऊन द्रव्ययज्ञ करण्याची थोडीतरी त्याची
तयारी आहे कीं नाही हें पाहाण्याकरतांच मागत. व तशी तयारी दिसल्यास
त्याच्याकडून पुनः पुनः दक्षिणा मागून घेत. हेतु हाच कीं, या द्रव्ययज्ञाच्या
योगानें त्याजकडून कालांतरानें दक्षिण दिशेसह यमास (मृत्यूस) जिकवून
त्याचें जन्ममरण चुकवावयाचें. न्या ठिकाणीं स्वार्थ नाही त्या ठिकाणीं वरील

उदात्त हेतूबांचून भक्ताकडून दक्षिणा मागण्यांत बाबांचा दुसरा हेतु काय असणार ?

भक्तकार्य करण्याकरतांच निर्गुण परमात्मा बाबांसारख्या संतस्वरूपांत सगुणावतार धारण करतात. महद्भाग्यानेंच अशा संतचरणरजाचे दर्शन होते व असे संत ज्याच्याजवळ आपण होऊन दक्षिणा मागतील किंवा अशा संतांना जो आपण होऊन श्रद्धेनें दक्षिणा देईल तो परम दैवाचा पुतळाच म्हटला पाहिजे. ज्याच्या पदरीं महत्पुण्य असेल त्याच्याच हातून बाबांच्या चरणीं दक्षिणारूपानें द्रव्ययज्ञ होईल, असें मला वाटते.

अशा परमात्मरूप कैवल्यमूर्ति बाबांवर दक्षिणेसंबंधानें केलेले आरोप केवळ असमंजसपणाचे, कुत्सित बुद्धीचे व अर्थशून्य आहेत हें वरील विस्तृत विवेचनावरून स्पष्ट दिसेल.

आतां बाबांनीं श्रीराधाकृष्ण आईस आपल्याजवळ कां ठेविली होती ह्याबद्दल विचार करूं.

वाचकांच्या हें ध्यानांत असेलच कीं, बाबा प्रथम दक्षिणा मागत नसत. पण पुढें पुढें त्यांना जसजशी उपाधि जास्त होऊं लागली तसतसे ते दक्षिणा मागूं लागले व याच सुमारास राधाकृष्णआईही पंढरपुराहून शिरडीस आल्या.

जसे पुरुष भक्त असतात तशा स्त्रियाही असतात हें सर्वश्रुत आहे. बाबा जसे आपल्या दर्शनासाठीं किंवा दक्षिणा मागण्यासाठीं कोणास पत्र पाठवून बोलावीत नसत, तसेच त्यांनीं राधाकृष्ण आईसही पत्र पाठवून आणविलें नव्हतें. बाबांची कीर्ति ऐकून त्या स्वयंस्फूर्तीनेंच शिरडीस येऊन राहिल्या. त्यांची समग्र हकीकत लिहिणें म्हणजे तो एक स्वतंत्र विषयच होईल. व प्रस्तुत स्थळीं त्यांच्या सविस्तर वृत्तांताची आपल्यास आवश्यकताही नाही. त्या ब्राह्मणकुळांत जन्मल्या असून अजमासें २०-२२ वर्षांच्या

तरुण, देखण्या, काळ्यासांवळ्या वर्णाच्या सकेशा बालविधवा होत्या. त्या शिरडीस आल्यापासून बाबांनी त्यांना आपल्या मशीदीची पायरी कधीही चढू दिली नाही. व त्याही कधी मशीदीत आल्या नाहीत किंवा मशीदीत येण्याचा त्यांनी कधी हद्दही धरला नाही. त्यांनी आपला चेहरा महाराजांस कधी दाखविला नाही. त्यांची रोजची कामगिरी म्हणजे बाबांच्या मशीदीपासून लेंडीवर शौचास जाण्याचा बाबांचा रस्ता झाडून काढणे ही होती. ही कामगिरी त्यांना बाबांनी सांगितलेली नव्हती. ती त्या स्वयंस्फूर्तीनेच करीत. मशीदीसमोरील थोड्या अंतरावर असलेल्या एका लहानशा घरांत त्या राहात. बाबा त्यांना रोज एकदाड भाकर व भाजी त्यांना घेत असलेल्या नैवेद्यापैकी कोणाबरोबर फक्त एकच वेळ पाठवून देत. बाबांच्या पूजेची, आरतीची, विड्याची चावडीच्या मिरवणुकीची, बाबा रोज सायंकाळी मशीदीतून श्री नवलकरसाहेब यांच्या वाड्यापर्यंत फिरावयास व हातवारे करावयास जात त्यावेळी त्यांना ऊन लागू नये म्हणून तितक्याच रस्त्यावर लोखंडी कमानी बांधून त्यावर सुवासिक पुष्पवेली लावण्याची, बाबांच्या उपयोगाकरतां (ते नको नको म्हणत असतां व शिब्या देत असतां) चांदीचीं भांडीं, मौल्यवान वस्त्रेभूषणे, गेंसचे सुंदर लहान मोठे दिवे आणविण्याची व थाटाची तयारी करून घेण्याची व्यवस्था त्या श्रीमान् भक्तांकडून करून घेत. शिरडीस येणाऱ्या बहुतेक सर्व भक्तवृन्दांवर त्यांची छाप असे. क्वचित् प्रसंगीं बाबांनी सांगितलेली एखादी गोष्ट कोणी अमान्य करील; परंतु राधाकृष्ण आईंनी सांगितलेली कामगिरी सहसा कोणीही अमान्य करील नसे. बाबांच्या मशीदीत गर्दी कमी, परंतु राधाकृष्णआईंच्या खोलीत भक्तांची रेलचेल.

साधारणतः निसर्गाचा नियमच असा आहे की, स्त्री व पुरुष दुकानदार जर शेजारी शेजारी असले तर स्त्री दुकानदाराकडे गिऱ्हाइक जास्त. व तशांतून ती स्त्री जर तरुणी व जरा मोहक असेल तर मग त्या गिऱ्हाइकाच्या गर्दीस विचारावयासच नको. प्रत्येक गिऱ्हाइक स्त्री दुकानदाराकडे जाते तें केवळ वाईट हेतूनेच जाते किंवा ती प्रत्येकाकडे असदेतूनेच पाहात असते

असे नाही. तथापि स्त्रियांच्या ठिकाणी परमेश्वरानें निसर्गतःच मोहकता ठेविले आहे. त्यामुळे त्यांच्याशी बोलण्याचालण्याचा, बसण्याउठण्याचा जास्त प्रसंग आला म्हणजे तो तरुण असो वा वृद्ध असो तो क्षणभर तरी अन्यथावृत्तीचे शाल्यावांचून राहाणार नाही. एक वेळ द्रव्यमोहांतून मनुष्य सुटेल, परंतु स्त्री मोहांतून सुटणे फारच कठीण. स्वतःची स्त्री जिंकणे एक वेळ सोपें, परंतु पर्यायाने मोहपाशांतून विकारवश न होतां निसटणे अत्यंत दुर्घट.

जरी कापूर अग्नी आंत । नांदो लाहता न पोळत ।

तरी स्त्रीसंगें परमार्थ । पावते समस्त परब्रम्ह ॥ २४६

श्री एकनाथी भा. अ. २६

रजनीनाथाचा उदय शाल्याबरोबर त्याच्या सहस्रकरांनी स्पृष्ट अर्धचंद्रकांत मण्यास जर पाझर फुटणार नाही, किंवा भामकमण्या (लोहचुंबक)च्या सान्निध्यांत लोहखंड ठेवून जर तो चलन पावणार नाही किंवा अग्नीजवळ नवनीत ठेवून जर तें वितळणार नाही तरच नवयौवन, मोहक व सुंदर अशा परदारसन्निध बसून गण्यागोष्टी मारून विकारवश न होतां तिच्या नेत्रकवच क्षाच्या तडाख्यांतून पुरुष सुटेल. अशा स्त्रीच्या सहवासांत राहून श्रीशुक्राचार्या सारखीच ज्यांची वृत्ति असेल तेच जितेंद्रिय पुरुष विकारवश होणार नाहीत परंतु इतरांनी विकार आवरून धरण्याचा कितीही आव आणला, तरी त्यांच्या ठिकाणी विकार उत्पन्नच होणार नाही. ही गोष्ट साधारण भक्तवृन्दाच्या आठोक्या बाहेर आहे असे मला वाटते. श्रीमन्महाभारतांत एक कथा आहे की, प्रत्यक्ष धर्मराजासारख्या जितेंद्रिय पुण्यश्लोकाचें, फक्त तिच्या पोठ्या नजरेस पडल्यामुळे, आपल्या नित्य तरुणी व सौंदर्यवती मातेवर (कुंतीवर) एकवेळ मग गेले होते. व या पातकाचा उच्चार जेव्हां बलिराजाच्या द्वारपालांना त्याजकडून करून घेतला तेव्हांच बलीच्या राजवाड्यांत शिरण्यास धर्मराजास परवानगी मिळाली. धर्मराजाची ही गोष्ट, मग आपल्यासारख्या विचारदरिद्रांची कथा कथा !

विपाकनगणोनिभ्यांप्रकटआपुल्याघातकै ।
कळोनिअमितेंबळेंविविधजोडिलींपातकै ॥
क्षमस्वभगवन्नजामिलसखोऽस्मिपेसेंतुला ।
म्हणेनमुनियांसुदुस्तरविपन्नदीसेतुला ॥ ४२ ॥

मागल्या केकेंत कधीनीं आपली प्रपंचासक्ति दर्शविली, तोच आपला अपराध कथित होत्साते त्याविषयीं येथें भगवंताची क्षमा भाकितात.

पदान्वयः—प्रकट आपुल्या घातकें म्यां विपाक न गणोनि अमितें विविध पातकें कळोनि बळें जोडिलीं; सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला तुला भगवन् अजामिलसखोऽस्मि क्षमस्व ऐसें नमुनियां म्हणे.

प्रकट आपुल्या घातकें म्यां विपाक न गणोनि अमितें विविध पातकें कळोनि बळें जोडिलीं;—प्रकट आपुल्या घातकें म्यां,—प्रकट—स्पष्ट—उघडा—निःसंशय आपुल्या घातकें—आपला घातक—घात करणारा जो मी त्यानें, विपाक—परिणाम—अर्थात् वैषयिक पदार्थावर अद्यापि आपली रुचि आहे म्हणून मागल्या केकेंत आपला भावार्थ प्रकट करून तेणेंकरून जो आपला दोष सुचविला त्याचा परिणाम न गणोनि—न गणतां—न विचारितां—अर्थात् तुच्छ करून अमितें—ज्यास मिति नाहीं—असंख्य—पुष्कळ आणि—विविध—नाना प्रकारचीं अशीं—पातकें—पापें कळोनि—जाणूनबुजून—बुद्ध्या बळें—दाटून—स्वप्रेरणेनें जोडिलीं—संपादिलीं; सारांश भगवन्नक्तीपासून पराङ्मुख होऊन नाशवंत आणि क्षणभंगुर अशा प्रपंचाचीच आवड म्यां धरिली, अतएव असा स्पष्ट आत्मघातकी जो मी त्या म्यां अशा माझ्या दुर्वृत्त आचरणाचा काय परिणाम होईल हेहि मनांत न आणितां असंख्य आणि नानाप्रकारचीं अशीं पातकें, तींहि बुद्ध्या आणि स्वप्रेरणेनें, आचरिलीं; तस्मात् मी महत्पापी केवळ दंडास योग्य आहे अशी भीति मनांत आणून कवि प्रार्थितात—सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला तुला भगवन् अजामिलसखोऽस्मि क्षमस्व ऐसें नमुनियां म्हणे,—सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला तुला,—सुदुस्तर—तरावयास अत्यंत कठीण अशी जी—विपन्नदी—विपत्—विपत्ति—दुःख तद्रूप जी—नदी तिच्या—सेतुला—तिच्या सेतु—पूल—धरण—पूतद्रूप जो तूं त्या तुला—तुष्कारणें, भगवन्—हे भगवान्, अजामिलसखोऽस्मि—मी—अजामिलसख—अजामिलाचा सखा—अर्थात् अजा-

१ मजजवळ ज्यां दोन प्रति आहेत, त्यांत 'भवन्नदीसेतुला' असा पाठ आढळतो, आणि बहुधा जेथें तेथें तोच पाठ ऐकण्यांतहि येतो; या पाठानें मला फार घोळांत घातलें होतें, परंतु शेवटीं सोळपुराडून रामचंद्र विद्याधर जोशी यांकडून 'विपन्नदीसेतुला' हा खरा पाठ आणवित्पविरे 'यां' 'समाधान' झालें.

२ येथें 'भगवन्नजामिल' यांत 'भगवन्' या शब्दांतील अंत्यनकारास 'व्योह-त्वादिचिह्नमुपिनित्यं' या सूत्रावरून द्वित्व झालें आहे.

मिळासारिखा महत्पापी अस्मि-आहें म्हणून-क्षमस्व-क्षमा कर' ऐसे-असें नमुनियां-नमून-विनयपूर्वक म्हणें-म्हणतों-प्रार्थितों; अर्थात् या अपार संसारंतून पार उतरविणारा जो तूं त्या तुळा आतां इतकेंच प्रार्थितों कीं, हे भगवान्, मी महत्पापी आहे, मला क्षमा कर.

येथें तिसऱ्या चरणांत 'ऐसें' असा जो पाठ आहे तो माझ्या मतें 'ऐसे' असा असावा; म्हणजे पुढील चवथ्या चरणाच्या यमकास अनुरूप होऊन अर्थासहि अनुकूल होईल.-सुदुस्तरविपन्नदीसेतुळा ऐसे तुळा नमुनियां म्हणें,— सुदुस्तरविपन्नदीसेतुळा ऐसे-अशा तुळा नमून म्हणतों; असा येथें पदान्वय करावा.

'क्षमस्व भगवन्नजामिलसखोऽस्मि' हें सारें प्रार्थनारूप पद कवीनीं येथें गीर्वाण भाषेंत ठेविल्यानें आपल्या प्रार्थनारूप उक्तीस प्रौढता आणून तद्वारा आपला सरलभावहि प्रकट केला आहे^१.

१ 'क्षमस्व' हें 'क्षम-सहने' या घातूचें आत्मनेपदी लोटानें रूप होय.

२ ऐसे-हें 'ऐसा' या सर्वनामाचें सामान्यरूप ग्रंथभाषेच्या नियमानें आढळतें. अमृतानुभवांत ज्ञानेश्वरानें म्हटलें आहे;—

जेंवितोचिचेताचेववी । तैसाबुद्धेबुद्धावी ॥

गुरुशिष्यत्वेनांदवी । ऐसेनिहा ॥ ११ ॥

—प्रकरण २

आणखी ज्ञानेश्वरींत—

उन्हाळेंनीनतापे । हिमवर्तीनकांपे ॥

कायसेनेंहीनवासिपे । व्योमजैसें ॥ ६० ॥

—अ० १३.

इयेसारीरींचीमाती । मेळवीनतिथेक्षिती ॥

—अ० १०२.

या उदाहरणांत 'ऐसेनी,' 'उन्हाळेंनी,' 'कायसेनें,' 'इये,' इत्यादि सर्व 'ऐसा,' 'उन्हाळा,' 'कायसा,' 'हा,' या आकारान्त शब्दांचीं ग्रंथभाषेप्रमाणें सामान्यरूपें होत. त्याचप्रमाणें ऐसा याचें ऐसे हें सामान्यरूप.

३ याप्रमाणें प्रसंगोपात्त सारीसंस्कृत फक्किकेची फक्किका कधी कधी आपल्या काव्यांत प्रविष्ट करण्याची मोरोरंताची चाल आढळण्यांत येते; हें दाखविण्याकरितां समापवांतील एक आर्या खालीं लिहितों,—

ब्रूयात्क्षमीगभीरोऽसीतिवतयुधिष्ठिरं प्रभुंकोन ॥
निजनीचपणप्रकटिसीतूश्वानमस्यावरीहिभुंकोन ॥

नव्हे अनृतसत्यतें अचळऊचलीलाकरें ।

तुवांहरिमदापहें बृहदुदारलीलाकरें ॥

समुद्धरसिएकदांजरिजडाशिंयाकदर्दमीं ।

म्हणेनभुवनत्रयीं तरितुलाभलामर्दमीं ॥ ४३ ॥

मागील केकेंत कवीनीं भगवंतास विपन्नदाचा सेतु म्हणून विशेषण दिलें होतें, तोच आपला भावार्थ विस्तृत करून पुनः प्रार्थितात.

पदान्वयः—हरि तें अनृत नव्हे, सत्य, मदापहें बृहदुदारलीलाकरें तुवां करें अचळ ऊचलीला, जरि या जडाशिं कदर्दमीं एकदां समुद्धरसि, तरि मीं तुला भुवनत्रयीं भला मर्द म्हणेन.

हरि तें अनृत नव्हे,—हरि-हे हरी-हे मत्कृत सर्व दोष हरण करणाऱ्या प्रभो, (येथें कवीनें हें जें हरि' या नामानें संबोधन दिलें आहे, तें पूर्वील केकेंत ' अजामिलसखोऽस्मि, ' व त्या मागे ' स्वचे विषय ' अशा उक्तींनीं जें आपलें सदो-चत्व प्रकट केलें होतें त्यावर कटाक्ष ठेवून दिलें आहे,) तें अनृत नव्हे,—तें-आपल्या करें अचळ उचलीला म्हणून जें पुढें सांगावयाचें तें अनृत-मिथ्या नव्हे-नाहीं; तर-सत्य—तें खरेंच आहे. येथें कवीनें ' अनृत नव्हे ' अशा निषेधवादानें एकदां खंडन करून, पुनः ' तें सत्य ' या पदांनीं सत्यत्वाचा अनुवाद केला आहे, येणेंकरून आपल्या विषेयवादास दाढर्य आणिलें, म्हणून हा येथें प्रतिषेध अलंकार होय. यांत ' होय ' या क्रियापदाचा ' सत्य ' शब्दापुढें अध्याहार जाणावा. तें सत्य कोणतें अशी पृच्छा केली असतां कवि सांगतात-मदापहें बृहदुदार-लीलाकरें तुवां करें अचळ ऊचलीला,—मदापहें,—मद-पूर्वीं एकेवाळिसाव्या केकेच्या शेवटीं ' ज्या न मिले अमृत ते न मद्या पिति ' या वाक्यांत कवीनें वैष-यिक पदार्थास मद्याची उपमा दिलीच आहे, त्या मद्यानें उत्पन्न केली जी गुंगी-अर्थात् प्रपंचनिमग्नतेनें प्राप्त झाली जी अज्ञानावस्था तो मद त्याचें-अपहंनन-नाश करणारा तो मदापह त्यानें (ही येथें कर्तरि तृतीया) येथें ' हरि ' हें संबोधन, आणि ' मदापह ' हें विशेषण, या दोन पदांचा परस्परदृक् हेतुहेतुमद्भावसंबंध दिसतो,—तूं मदापह आहेस म्हणून मत्कृत पापांचेहि हरण तूंच करशील, असा येथें.

१ हरि शब्दाचा अर्थ न्यासानें असाच केला आहे;—

हराम्यबंधिस्मृत्तूणां हविर्भागांकतुष्वहम् ।

वर्णधमेहरिश्रेष्ठ स्तस्माद्धरिर्हस्मृतः ॥

—न्यासवचन.

संबंध दर्शवित होस्ताते कवीने ' हरि ' हे संबोधन दिले आहे असे दिसते. अथवा, हरिमदापहें-हरि-सूर्य-अर्थात् सूर्यासारखे उग्रप्रतापी जे रावणकंसासारखे, अथवा, हरि-सिंह-अर्थात् सिंहासारखे पराक्रमी जे हिरण्यकशिपुबलिदुर्योधनादिकां-सारखे भूपाल अथवा, हरि-शूक-पोपट-अर्थात् क्रियाहीन असतां केवळ पोपटा-सारखे वाचालमात्र असे जे वाग्पंडित अथवा, हरि-अग्नि-अर्थात् अग्नीसारखे दुसन्याच्या अंतःकरणास पोळणारे जे दुष्ट जन-अथवा सर्व गोकुळाचा नाश करणारा जो दावानि तो या सर्वांचा-मद-गर्व त्याचा नाश करणारा जो तू त्या त्यां; अथवा, हरि-यम-कृतांतरूप जो काल त्याचा, मीं सर्व भुवनत्रयाचा संहार करणारा म्हणून, जो मद म्ह० गर्व; अथवा, हरि-इंद्र-हा एकदां अतिवृष्टी पाडून सर्व गोकुळाचा नाश करण्यास उद्युक्त झाला होता तेव्हां त्यां आपल्या आंगठीनें गोवर्धन उचलून त्याच्या छत्राखालीं सर्व ब्रजवासी प्राण्यांचें रक्षण करून तेणेंकरून त्या इंद्राच्या मदाचा त्यां नाश केला अशी जगप्रसिद्ध तुझी कीर्ति आहे, अशा आणि-बृहदुदारलीलाकरें,-बृहद्-अस्थंत-आणि-उदार-मोठी-प्रशस्त अशी जी-लीला-विलास तीतें-कर-करणारा अर्थात् जगदोत्पत्यादि आश्चर्यकारक क्रिया करणारा जो तू अशा अथवा, बृहद् आणि उदार जी लीला तिचा-आकर-खाण-म्हणजे कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ जो तू अशा तुषां-त्यां, करे-हातानें-अर्थात् आपल्या हातानें अचल-पर्वत-अर्थसंदर्भानें गोवर्धन नामा पर्वत ऊचळिला-उचलून अंगुलीवर धारण केला; हें आपलें वृत्त अनृत नाहीं सरथच आहे, असा येथें पदांचा अन्वय करावा. असा तू महान् समर्थ आहेस खरा, परंतु जरि या जडाशिं कर्दमीं एकदां समुद्धरसि,-जर या जडास-येथें कवि आपल्यास दाखवून म्हणतात मीं जो तुझी प्रार्थना करणारा जड-मूढ या मला मूढास कर्दमीं- (येथें ' या ' या पदाचा पुनरन्वय करावा,) हा जो संसाररूप कर्दम-चिखल या चिखलांत-अर्थात् चिखलांतून (येथें ही अपादानार्थी ससमी जाणावी;)-अथवा या संसाररूप चिखलांत रतलेला असतां जर समुद्धरसि-चांगल्या रीतीनें माझा उद्धार करशील-अर्थात् मला यांतून बाहेर काढशील; येथें कवीनें आपल्यास जड म्हटल्यानें जडस्वधर्मानें प्रपंचकर्दमांत जें आपलें निमज्जन त्याचें गांभीर्ष सुचविलें, म्हणूनच पुढें आणखी आपल्या उद्धारणाचें किंचित् दौर्लभ्य दाखवून समुद्धरसि म्हटलें, येणेंकरून पुनरपि या संसाराच्या येरजारा जर समूल चुकवून अक्षय

यमानिलेंद्रचंद्राकविष्णुसिंहाशुवाजिषु ।

शुकाहिकपिभेकेषुहरिर्नाकपिलेत्रिषु ॥

—अमर.

सिंहोमूर्गेद्रः च्यास्योह्यर्षक्षः केसरीहरि ।

—अमर.